

CAPITOLUL III

Postcomunismul: drumul de la tranziția democratică la consolidarea democrației⁵⁷

Prăbușirea regimurilor comuniste din Europa Centrală și de Est în anul 1989 a reprezentat nu numai pentru specialiștii științelor socio-politice un eveniment neașteptat, ci chiar și pentru mulți dintre decidenții politici implicați în evenimentele revoluționare. Deși comunismul ca ideologie și sistem politic va fi declarat oficial mort sau pe cale de dispariție, încă există țări precum Cuba lui Fidel Castro și Coreea de Nord a lui Kim Jong-un în care nu se întrezărește nicio schimbare. Așa cum nimeni nu poate estima cu precizie când vor dispărea regimurile comuniste din Cuba și Coreea de Nord, tot așa a fost imposibil de prezis cu exactitate colapsul comunismului în Europa Centrală și de Est.

Revoluțiile din 1989 au produs interpretări diferite în rândul cercetătorilor, unele fiind exagerat de optimiste, alte pesimiste sau precaute. Anul revoluționar 1989 l-a determinat pe Francis Fukuyama să propăvăduiască „sfârșitul istoriei” și extinderea democrației liberale în întreaga lume.⁵⁸ Pe o poziție

---

⁵⁷ Acest capitol reunește două lucrări susținute de autor la sesiunile anuale de comunicări științifice „Dimensiuni contemporane ale dezvoltării. Fundalul românesc al sincronizării europene”, organizate de Universitatea „Petre Andrei” din Iași, edițiile XVIII-XXI, 2012-2013. Aceste lucrări au fost publicate, după cum urmează: Ciprian Iftimoaei, „Postcomunismul românesc: de la tranziția democratică la consolidarea democratică”, în *Anuarul Universității „Petre Andrei” din Iași*, Editura Lumen, Iași, 2012; Ciprian Iftimoaei „Postcomunismul: o evaluare globală”, în *Anuarul Universității „Petre Andrei” din Iași*, Editura Lumen, Iași, 2013.

⁵⁸ Vezi Francis Fukuyama, *The End of History and the Last Man*, Free Press, New York, 1992.

contrară celei exprimate de Fukuyama s-a situat Bruce Ackerman: „Înfrângerea comunismului nu reprezintă tocmai sfârșitul istoriei. Ea poate fi comparată cel mai bine cu sfârșitul unui război civil dintre doi copii ai Iluminismului European”.⁵⁹

„Cel de-al treilea val” al democratizării, după cum a numit Samuel P. Huntington revoluțiile anticomuniste din 1989, nu a produs un efect de contagiune și în alte regiuni ale globului.⁶⁰ Dimpotrivă, după câțiva ani de tranziție postcomunistă, noile democrații au înregistrat un recul al democratizării fie datorită revenirii la putere, după un ciclu electoral, a elementelor din elitele comuniste regrupate în partide socialiste sau social-democrate, fie prin revirimentul naționalismului sau extremismului de dreapta.⁶¹ Această

---

⁵⁹ Bruce Ackerman, *The Future of Liberal Revolutions*, Yale University Press, New Haven, 1992, pp. 113-123. Bruce Ackerman se referă la „războiul civil” dintre Liberalism și Comunism, „cei doi copii teribili ai Iluminismului European”. Faptul că cele două ideologii se trag de la aceeași mamă este pus în vedere prin câteva asemănări comune: progresismul și negarea ierarhiilor tradiționale bazate pe rang, castă, sex, etnie etc., separarea Bisericii de Stat, respingerea naționalismului xenofobic și aspirația spre dreptate socială.

⁶⁰ Samuel P. Huntington, *The Third Wave: Democratization in the Late Twentieth Century*, University of Oklahoma Press, Norman, 1993. În cartea sa, politologul american plasează evoluțiile democratice din Europa Centrală și de Est într-un context global. Prăbușirea comunismului și revirimentul democrației în Europa Centrală și de Est reprezintă o secvență din „cel de-al treilea val” al democratizării. Pentru Europa Centrală și de Est, primul val de democratizare a început în 1848 și a culminat o dată cu sfârșitul primului război mondial. Al doilea val (după 1945) a cuprins fostele puteri care compuneau Axa Centrală, în timp ce Europa Centrală și de Est a intrat în ceea ce Churchill va numi „Cortina de Fier”. Al treilea val al democratizării a fost inaugurat de revoluția portugheză și de căderea regimului lui Franco în Spania (la mijlocul anilor '70), a continuat cu breșele democratice din America Latină și Asia și a culminat cu prăbușirea comunismului în Europa Centrală și de Est în anul revoluționar 1989.

⁶¹ Referindu-se la tranzițiile postcomuniste, cunoscutul dizident polonez Adam Michnik le numește „restaurații de catifea” prin care înțelege revenirea foștilor comuniști la putere, ceea ce reprezintă o modalitate de

(re)conversie a membrilor elitelor comuniste, în special a celor din așa-numitul „eșalon doi”, în elitele postcomuniste și de re poziționare a acestora în cadrul structurilor de putere afiliate la partidele de stânga, unele desprinse din defunctul partid comunist, sau prin „infiltrare” în partidele istorice este numită de Adam Michnik „restaurație de catifea”. Acest fenomen nu înseamnă neapărat o degradare a calității procesului democratic în țările postcomuniste (*democratic erosion*), ci chiar o etapă de consolidare democratică fezabilă prin crearea unor mecanisme de interacțiune consensuală între elitele guvernamentale postcomuniste.

1. Colapsul comunismului și urmările sale

Drumul de la comunism la capitalism avea să fie presărat cu numeroase obstacole. Dacă sistemul politic și-a schimbat arhitectura instituțională într-un timp relativ scurt, iar economia de piață va deveni funcțională și competitivă odată cu integrarea țărilor postcomuniste în Uniunea Europeană, schimbarea mentalității colective care reproduce în plan individual modele acționale internalizate în comunism va dura mai mult timp decât și-au imaginat mulți dintre noi.

Descrierea și explicarea cauzelor care au dus la prăbușirea regimurilor comuniste în Europa Centrală și de Est

---

evitare a conflictelor sociale de orice fel. Democrația, în general, și democrațiile în curs de consolidare, în special, sunt suficient de permissive în a oferi posibilități multiple de manifestare și accedere la guvernare a forțelor comuniste reeșapate în partide socialiste sau social-democrate, care, mai târziu, se vor afilia la familiile de partide surori din țările cu democrație consolidată din Europa Occidentală. Michnik recomandă partizanilor autentici ai teoriei și practicii democratice o atitudine tolerantă față de „restaurația de catifea”. Pentru consolidarea democrațiilor est-central europene este important ca toate forțele politice, indiferent de coloratura ideologică, să respecte regulile jocului democratic.

constituie și în prezent o preocupare pentru mulți dintre cercetătorii fenomenului comunist. Însă, atenția noastră nu se îndreaptă asupra inventarierii și explicării cauzelor și factorilor care au generat colapsul comunismului, ci suntem preocupați îndeosebi de ceea ce a urmat prăbușirii regimurilor comuniste în Europa Centrală și de Est. Așa cum remarca Ken Jowitt, ceea ce a urmat comunismului poate fi simbolizat de steagul românesc purtat de revoluționari în decembrie 1989. Acest steag, având în mijloc o gaură lăsată de decupajul stemei comuniste, reprezintă ruptura cu comunismul și, totodată, ceea ce avea să urmeze după vechiul regim. Deși stema comunistă a fost decupată de pe steag, simbolizând sfârșitul comunismului, o mare parte din moștenirea culturală și instituțională a acestui regim a rămas la locul ei.⁶² Pe aceeași temă, Jeliu Jeleu apreciază că experiența comunistă nu se va mai putea repeta, însă multe din aspectele negative ale acestei perioade se vor manifesta o bună perioadă de timp. Aceste aspecte conturează soarta curioasă a ceea ce a urmat după comunism: o societate în care comunismul nu se mai poate întoarce, dar din care nici nu se dă plecat.⁶³

Mai bine de jumătate de secol de comunism a lăsat în urmă probleme a căror rezolvare va putea fi aflată într-un orizont de timp greu de estimat. Imediat după prăbușirea comunismului s-a procedat la schimbarea sistemului politic. Instituțiile politice comuniste au fost abolite, locul lor fiind luat de instituții specifice arhitecturii unui regim democratic. În multe țări ex-comuniste s-au adoptat constituții noi care

---

⁶² Ken Jowitt, *New World Disorder: The Leninist Extinction*. Berkley, CA: University of California Press, 1992, pp. 284-305. (text apărut și în traducere cu titlul „Moștenirea leninistă” în volumul coordonat de Vladimir Tismăneanu, *Revoluțiile din 1989*, Editura Polirom, Iași, 2005, pp.229-247).

⁶³ Jeliu Jeleu, *Se întoarce comunismul?*, în vol. coord. Vladimir Tismăneanu, *Revoluțiile din 1989*, Editura Polirom, Iași, 2005, pp. 276-280.

garantau respectarea valorilor democratice și funcționarea instituțiilor nou create. În locul ideologiei comuniste și al partidului unic au apărut o diversitate de doctrine și partide politice. Pluripartidismul și alegerile libere au constituit marea atracție a jocului democratic. Timp de aproape cincizeci de ani cetățenii statelor comuniste din Europa Centrală și de Est au fost privați de posibilitatea de a-și alege în mod liber conducătorii. Din această cauză, în primii ani post-revoluționari, democrația a fost mult timp asimilată cu spectacolul alegerilor libere. Însă, funcționarea optimă a regimurilor politice specifice democrațiilor liberale din Europa Occidentală avea nevoie de manifestarea unei culturi politice de tip participativ, care să stimuleze atitudini și comportamente civice, critice și constructive la adresa sistemului politic și a actorilor săi.

Societățile postcomuniste sunt în majoritatea lor societăți fragmentate în care frustrarea, intoleranța și neîncrederea sunt atitudinile și comportamentele cele mai frecvente cu care indivizii reacționează la schimbarea de sistem. Noțiuni precum libertate, individualism, proprietate privată, toleranță, încredere erau doar iluzii. În societățile comuniste indivizii erau depersonalizați și controlați până în cele mai intime aspecte ale vieții private. Poliția politică exercita un control strict asupra populației pentru a preveni și reprima orice formă de protest social la adresa regimului comunist. Intelectualii erau atent monitorizați, elevii și studenții erau îndoctrinați, iar muncitorii erau extenuați și prost remunerați. „Toate aceste societăți au fost îmbolnăvite de corupție, disperare culturală, ruinare economică și, mai mult decât orice altceva, de un incomensurabil declin al sentimentului

solidarității sociale, apreciază Vladimir Tismăneanu.”⁶⁴ Referindu-se la moștenirea comunistă, Timothy Garton Ash o caracterizează astfel: un „extraordinar talmeș-balmeș”, o „fragmentare și o cacofonie de interese, atitudini, concepții, idealuri, tradiții”.⁶⁵

Într-un inventar al cauzelor care au dus la prăbușirea regimurilor comuniste în Europa Răsăriteană, cele de ordin economic reprezintă ponderea cea mai însemnată. Concurența dură dintre economiile dezvoltate ale Vestului capitalist și economiile centralizate și planificate din Blocul comunist a pus într-o lumină cât se poate de clară falimentul politic și economic al comunismului. O simplă comparație a indicatorilor statistici pe ramuri economice ne demonstrează starea precară a economiilor comuniste, imposibilitatea acestora de a produce bunăstarea mult-promisă de corifeii regimului, precum și incapacitatea de a face față concurenței tot mai acerbe din economia mondială.⁶⁶ Mulți cetățeni din țările comuniste ar fi fost dispuși să sprijine regimul dacă acesta ar fi performat din punct de vedere economic și ar fi generat bunăstare măcar pentru a asigura minimul decent de viață pentru cei mulți. Dimpotrivă, sfârșitul comunismului ne-a pus în fața unor realități socio-economice triste, iar oamenii au putut să compare nivelul de dezvoltare economică din

---

⁶⁴ Vladimir Tismăneanu, *Reinventarea politicului. Europa Răsăriteană de la Stalin la Havel*, Editura Polirom, Iași, 1997, cap. VII – „Chinuitoarea naștere a democrației”, pp. 211-239.

⁶⁵ Timothy Garton Ash, „Eastern Europe: Apres le Deluge, Nous”, in *New York Review of Books*, August 16, 1990, p. 52.

⁶⁶ De cele mai multe ori, statisticile comuniste erau „aranjate” special pentru a demonstra progresul făcut pe „drumul către o societate multilateral dezvoltată”. În ciuda, manipulării statisticii oficiale, declinul economic al țărilor comuniste era evident.

comunism cu nivelul atins de economiile capitaliste.⁶⁷ Majoritatea cetățenilor erau afectați de sărăcie, bunăstarea caracterizând doar nomenclatura regimului și grupurile de interese afiliate politic la aceasta. Astfel, s-a dovedit că egalitatea economică este o iluzie. Ieșirea din marasmul economic în care se afla Europa Centrală și de Est în anul 1989 a reprezentat una din marile provocări ale tranziției postcomuniste.

2. Spre o definiție a postcomunismului

La întrebarea „ce este postcomunismul?”, cel mai simplu răspuns care poate fi dat este „ceea ce urmează după comunism”. Pentru Leslie Holmes, a înțelege ce reprezintă postcomunismul înseamnă o întoarcere în istoria recentă, în ceea ce a reprezentat comunismul ca sistem al puterii și ca practică: „Definiția evidentă și cea mai puțin edificatoare a postcomunismului este: orice urmează după un sistem comunist se numește postcomunism. Această afirmație aproape tautologică poate fi rafinată sugerând că postcomunismul se dezvoltă din comunism pe măsura practicării sale, și constituie produsul revoluțiilor anticomuniste, ale dublei respingeri, din 1989-1991”.⁶⁸

---

⁶⁷ Pentru Adam Przeworski, schimbarea de orientare strategică din Uniunea Sovietică s-a datorat concurenței economice și tehnologice exercitată de SUA și Europa Occidentală. În anii '80 costurile economice și politice necesare menținerii Imperiului Sovietic deveniseră prea mari pentru sovietici.

⁶⁸ „Revoluția dublei respingeri” se referă, pe de o parte la emanciparea țărilor est-central europene de sub dominația sovietică concretizată prin destrămarea Pactului de la Varșovia, iar pe de altă parte respingerea sistemului comunist în urma revoluțiilor din 1989: „*Conceptul de revoluție a dublei respingeri are limitări, dar are și mare avantaj de a sugera mai curând o*

Ca să înțelegem ce înseamnă postcomunismul, trebuie să înțelegem ce a fost comunismul. În accepțiunea generală, comunismul poate fi definit ca un mod de organizare socială bazat pe forme colective de proprietate asupra mijloacelor de producție și pe distribuția egală a resurselor între membrii unei comunități. Termenul de „comunism” apare pentru prima oară în filozofia lui Platon, mai exact în *Republica*, unde este descrisă o construcție socială în cadrul căreia resursele erau gestionate în comun, iar cetățenii aveau rolurile sociale, politice și militare bine stabilite. Platon nu a fost singurul gânditor ale cărui construcții politice utopice nu s-au materializat. În același registru al utopiilor i-am mai putea menționa pe Thomaso Campanella cu *Cetatea soarelui* și Thomas Morus cu *Utopia*. În antropologia socială a secolului al XIX-lea se utiliza conceptul de comunism primitiv pentru a desemna societățile presclavagiste bazate pe o proprietate comună și pe un consum egalitar, reglat printr-o distribuție colectivă a bunurilor. Ideea actuală de comunism se datorează lui Marx și Engels care au elaborat-o în cadrul unei teorii a societății, traducând-o totodată într-un program politico-ideologic de acțiune revoluționară propus și, ulterior, însușit de clasa muncitoare. Pentru autorul *Capitalului*, comunismul reprezintă ultimul stadiu de dezvoltare a societății caracterizat prin abolirea ideii de proprietate și a statului ca instrument de coerciție și reprezentant al intereselor clasei conducătoare, omogenizarea societății prin dispariția claselor sociale și a oricărei fragmentări sociale. La comunism nu se putea ajunge brusc, ci prin parcurgerea unui stadiu intermediar: socialismul. Așa cum era conceput în proiectul comunist, socialismul urma după distrugerea societății capitaliste prin revoluția clasei muncitoare și instaurarea dictaturii proletariatului. Prin urmare, socialismul

---

abandonare, și nu o adoptare clară a ceva” (L. Holmes, Postcomunismul, Editura Institutul European, Iași, 2004, p. 38).

poate fi analizat și ca o tranziție de la capitalism la comunism al cărei scop declarat era desființarea proprietății private și înlocuirea acesteia cu proprietatea colectivă și dispariția statului capitalist în locul căruia avea să se instaureze dictatura proletariatului. În statul socialist resursele sunt distribuite în funcție de cantitatea și calitatea muncii prestate de fiecare individ, pe când în comunism distribuția urma să se realizeze doar în funcție de nevoi.

Revoluțiile din 1989 vor pune capăt tranziției de la capitalism la societatea comunistă, tranziție care s-a întins pe toată durata celei de-a doua jumătăți a secolului XX. Proiectul postcapitalist imaginat de Marx va eșua în principal datorită falimentului economic și a sărăciei generalizate în care se găseau majoritatea țărilor comuniste.

Tabelul 3. Comunismul: de la teorie și ideologie la consecințe practice

Proiectul comunist imaginat de Karl Marx și Friedrich Engels:	Consecințele practice ale implementării proiectului comunist:
<ul style="list-style-type: none"> • abolirea ideii de proprietate, inclusiv a celei de proprietate colectivă care ar putea corupe chiar și pe cei mai fideli comuniști. O dată cu distrugerea proprietății dispare orice relație de dominație în cadrul societății; • dispariția statului considerat instrument de exercitare a dominării unei clase favorizate	<ul style="list-style-type: none"> • distrugerea proprietății private și administrarea inefficientă a proprietății de stat au generat subdezvoltare economică, înapoiere tehnologică și sărăcie; • statul nu a dispărut, ci s-a transformat în monopolul violenței exercitate de către oligarhia partidului comunist; • clivajele sociale nu au

<p>asupra celorlalte clase sociale;</p> <ul style="list-style-type: none"> • omogenizarea completă a societății prin eliminarea claselor sociale; • distribuția resurselor produse în cadrul societății comuniste în funcție de nevoile indivizilor; • proclamarea egalității tuturor indivizilor. 	<p>dispărut, dimpotrivă au apărut unele noi;</p> <ul style="list-style-type: none"> • fragmentarea societății s-a amplificat concomitent cu diluarea solidarității și încrederii între indivizi; • distribuția resurselor era controlată de partidul comunist prin aparatul economiei planificate centralizat, în beneficiul nomenclaturii și a celor care administrau întreprinderile de stat; • egalitatea tuturor indivizilor a fost doar o himeră, fiind spulberată de realitățile socio-economice din teren.
---	--

După jumătate de secol, comunismul, stadiul ultim al preconizatei tranziții postcapitaliste, s-a dovedit a fi un experiment socio-economic care va rămâne în istorie sub pecetea inexpugnabilă a eșecului. De îndată ce au avut garanția non-intervenției armatei sovietice, cetățenii țărilor est-central europene s-au revoltat împotriva sistemului comunist care le-a fost impus prin forța armelor într-un context internațional în care balanța puterii nu înclina decisiv în favoarea Occidentului democratic. Ceea ce a urmat comunismului a stat mai degrabă

sub semnul „respingerii puterii de tip comunist”, decât o „adoptare clară a unui sistem alternativ”.⁶⁹

Postcomunismul este dificil de conceptualizat, deoarece nu reprezintă un sistem politic, nu este expresia unui regim anume și nu are nicio ideologie imediat identificabilă în spațiul spiritualității și culturii politice. Cea mai la îndemână definiție este aceea a unui proces care poartă amprenta unicității istorice sau a unei sume de procese prin care țările foste comuniste s-au înscris pe o traiectorie imprecisă și totodată dificil de evaluat, dar cu un obiectiv bine precizat: construirea societății capitaliste. Deși, ca manifestare, postcomunismul diferă de la o țară la alta, se poate vorbi despre un fenomen politic dacă avem în vedere câteva caracteristici comune evoluției tuturor țărilor din Europa Centrală și de Est: moștenirea și punctul de plecare asemănător; amploarea încercărilor de a realiza tranziția de la comunism la capitalism; contextul internațional în care au evoluat tinerele democrații est-central europene.⁷⁰

Reținem ideea conform căreia postcomunismul este un fenomen complex compus dintr-un ansamblu de transformări politice, economice și socio-culturale care „împing” societățile pe drumul către democrație liberală și capitalism. De asemenea, postcomunismul este un proces de tranziție democratică către democrația consolidată ca „post-tranziție”. Pentru a fi un „joc” cu rezultat pozitiv, democratizarea și consolidarea democratică au nevoie de implicarea unor elite politice unite prin consens și integrate prin socializare, instituții și valori comune. Conflictualitatea elitelor politice postcomuniste va constitui un impediment serios în calea consolidării democrațiilor din Europa Centrală și de Est.

---

⁶⁹ Leslie Holmes, *Postcomunismul*, Editura Institutul European, Iași, 2004, p. 36.

⁷⁰ *Ibidem*, p. 40.